

دانشگاه پیام نور

پایان نامه برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد

در رشته ی زبان وادبیات فارسی

دانشگاه پیام نور تبریز

گروه علمی: گروه زبان وادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

فرهنگ تشبیهات و استعارات درمقطعات،

ترکیب بندها، ترجیع بندها و رباعیات دیوان سنائی

استاد راهنما:

دکتر میر نعمت الله موسوی

استاد مشاور:

دکتر احمد محمدی

نگارش:

محمود حیدرزاده

تابستان ۸۸

دانشگاه پیام نور

پایان نامه

برای دریافت درجه ی کارشناسی ارشد

در رشته ی زبان وادبیات فارسی

دانشگاه پیام نور تبریز

گروه علمی: گروه زبان وادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:

فرهنگ تشبیهات واستعارات درمقطّعات،

ترکیب بندها، ترجیع بندها و رباعیّات دیوان سنائی

استاد راهنما:

دکتر میر نعمت الله موسوی

استاد مشاور:

دکتر احمد محمدی

نگارش:

محمود حیدرزاده

تابستان ۸۸

دانشگاه پیام نور
پوی
بسمه تعالی

تاریخ: _____
شماره: _____
پیوست: _____

تصویب نامه پایان نامه

پایان نامه: فرهنگ تشبیهات و استعارات در ترجیعات، مقطعات و رباعیات سنایی
که توسط آقای محمود حیدرزاده تهیه و به هیأت داوران ارائه گردیده است مورد تأیید می باشد.

تاریخ دفاع ۸۸/۵/۷
نمره: ۱۹۱- نوزدهم درجه ارزشیابی: عالی

اعضای هیأت داوران:

نام و نام خانوادگی	هیأت داوران	مرتبه علمی	امضاء
۱- آقای دکتر میر نعمت اله موسوی	استاد راهنما	استادیار	
۲- آقای دکتر احمد محمدی	استاد مشاور	استادیار	
۳- آقای دکتر احمد گلی	استاد داور	دانشیار	
۴- آقای دکتر علیرضا معین زاده	نماینده گروه علمی	استادیار	
۵- آقای دکتر سید مهدی عراقی	نماینده تحصیلات تکمیلی	استادیار	

تقدیم به:

پدر و مادر مهربان

و

همسر عزیزم

و

شکوفه های باغ زندگانیم،

آیدا و محمدامین

سپاس

با حمد و سپاس به درگاه ایزد منان و به حکم (من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق) برخورد
وظیفه می دانم از زحمات بیدریغ استادان گرانقدر خویش تقدیر و تشکر نمایم به خصوص استاد
گرانقدر جناب آقای دکتر میر نعمت الله موسوی که زحمت استاد راهنمایی این پایان نامه را
تقبل نموده و با راهنمایی ها و تذکرات به موقع گره از مشکلات اینجانب در تدوین این پایان
نامه گشودند. هم چنین جناب آقای دکتر احمد محمدی که به عنوان مشاور این پایان نامه
متحمل زحمات فراوانی شده اند و دیگر استادان بزرگواری که در طول دوره ی تحصیل از محضرشان
بهره مند شده ام. از خداوند منان، توفیق قدردانی از زحمات این بزرگواری را برای همیشه ی
زندگانی خویش خواهان و خواستارم. جا دارد از زحمات همسر و دختر عزیزم که مشوق اصلی بنده
برای ادامه ی تحصیل بوده و محیطی امن و آسوده برایم فراهم آوردند، همچنین از لطف و
مساعده های مهندس میرابوالفضل وسید جواد حسینی سپاسگزاری نمایم.

محمود حیدرزاده

تابستان ۸۸

چکیده ی پایان نامه

تشبیه واستعاره از ابزارهای مهم علم بیان به شمار می روند که در دیوان سنایی نمودهای فراوانی دارند. در این تحقیق ضمن بررسی و تعریف هر یک از آن ها به ذکر نمونه های موجود پرداخته شده است. با توجه به روند تدریجی تغییر و تحوّل سبک های ادبی زبان فارسی، آشنایی با تشبیه واستعاره و مصادیق آن در دیوان سنایی ما را در فهم اشعار این شاعر یاری نموده و روند تاثیر پذیری آیندگان را از این شاعر بزرگ مشخص خواهد کرد. در بخش پایانی هر فصل، فهرست الفبایی تشبیه ها واستعاره ها با ذکر آدرس در این پایان نامه آورده شده است.

واژگان کلیدی: تشبیه ، استعاره ، سنائی ، شعر فارسی قرن پنجم و ششم

فهرست مطالب

صفحه

عنوان

قسمت اول

فصل اول

- مقدمه ۱
- تعاریف ۸

فصل دوم

- بخش اول: انواع تشبیه از نظر ذکر و عدم ذکر وجه شبه و ادات تشبیه ۲۰
- ۱-۱ تشبیه بلیغ ۲۱
- ۱-۱-۱ اضافی ۲۱
- ۱-۱-۲ غیر اضافی ۳۱
- ۱-۲ تشبیه مجمل مرسل ۳۹
- ۱-۳ تشبیه مفصل مرسل ۵۳
- ۱-۴ تشبیه مفصل موکد ۹۰
- بخش دوم: انواع تشبیه از نظر تعدد طرفین ۹۹
- ۲-۱ تشبیه تسویه ۱۰۰
- ۲-۲ تشبیه جمع ۱۰۲
- ۲-۳ تشبیه مفروق ۱۰۹
- ۲-۴ تشبیه ملفوف ۱۳۴
- بخش سوم: انواع تشبیه از نظر مرکب بودن طرفین ۱۳۶
- ۳-۱ تشبیه تمثیل ۱۳۷
- ۳-۲ تشبیه مرکب ۱۳۹

- بخش چهارم: انواع تشبیه از نظر حسی و عقلی بودن وجه شبه ۱۵۰
- ۱-۴- تشبیه خیالی ۱۵۱
- ۲-۴- تشبیه وهمی ۱۵۲
- بخش پنجم: انواع تشبیه از نظر فهم وجه شبه ۱۵۴
- ۱-۵- تشبیه در تشبیه ۱۵۵
- ۲-۵- تشبیه تلمیحی ۱۶۰
- ۳-۵- تشبیه موقوف المعانی ۱۷۰
- بخش ششم: انواع تشبیه از نظر شرط و قلب و پنهان و آشکار بودن ۱۷۲
- ۱-۶- تشبیه تفصیل ۱۷۳
- ۲-۶- تشبیه مشروط ۱۷۶
- ۳-۶- تشبیه مضمحل ۱۷۹
- ۴-۶- تشبیه معکوس ۱۸۴
- نمودارهای تشبیه ۱۸۸

فصل سوم

- فرهنگ الفبایی براساس مشبه‌به‌ها ۱۹۵

قسمت دوم (استعاره)

فصل اول

- تعاریف ۲۱۸
- فصل دوم: انواع استعاره ۲۲۳
- بخش اول: استعاره‌ی مصرحه ۲۲۴
- ۱-۲-۱- استعاره مصرحه‌ی مجرد ۲۲۴
- ۲-۱-۲- استعاره مصرحه‌ی مرشحه ۲۳۱
- ۳-۱-۲- استعاره‌ی مصرحه‌ی مطلقه ۲۳۳

بخش دوم: استعاره‌ی مکنیه ۲۳۷

بخش سوم: استعاره‌ی اصلیه- تبعیه ۲۴۵

بخش چهارم- استعاره‌ی مرکب (تمثیلی) ۲۴۷

بخش پنجم: استعاره‌ی تهکمیّه ۲۴۹

نمودارهای استعاره ۲۵۰

فصل سوم:

فرهنگ الفبایی استعاره‌ها ۲۵۱

نتیجه‌گیری ۲۵۶

فهرست منابع ۲۵۷

چکیده‌ی انگلیسی پایان نامه ۲۵۸

مقدمه

ابوالمجد مجدود ابن آدم سنائی غزنوی ، شاعر و عارف بزرگ قرن پنجم و اوایل قرن ششم ، در سال ۴۶۷ هجری قمری در غزنه متولد شد و در همین شهر به سال ۵۲۹ درگذشت و به خاک سپرده شد. مزارش در شرق افغانستان کنونی قرار دارد و زیارتگاه مردم است. (۱)

دوران کودکی و جوانی رادر غزنین گذرانده و در همین شهر به تحصیل علوم و معارف زمانه پرداخت و در تمامی میدان های معرفت عصر، از ادبیات عرب گرفته تا فقه ، حدیث ، تفسیر ، طب ، نجوم ، حکمت و کلام به درجه ی والایی رسیده است . خاندان سنائی نیز از خاندان های اصیل غزنه بودند . پدرش، آدم ، مردی بابهرا از معرفت بود و به احتمال قوی در تعلیم و تربیت فرزندان رجال عصر، صاحب مقام و اعتبار بود.

سنائی ظاهراً از همان آغاز جوانی از غزنین بیرون شده و سالیان دراز در بیشتر شهرهای خراسان خاصه شهرهای بلخ و سرخس و هرات و نیشابور بسر برده و از شهر بلخ به زیارت کعبه مشرف شده و در اواخر عمر به غزنین بازگشت و بعد از بازگشت به غزنین از جهان و جهانیان گوشه گرفت و به نظم اشعار خود همت گماشت. (۲)

درباره گرایش سنائی به تصوّف و سرودن اشعار عرفانی عقاید متفاوتی وجود دارد . برخی از صاحبان تراجم سنائی را شاگرد و پیرو شیخ ابویوسف یعقوب همدانی دانسته اند که از کبار مشایخ تصوّف است و مدّت ها در خراسان سکونت داشته و در آن دیار اهمیّت و شهرت داشت . نشست او بیشتر به مرو و هرات بود و گویا سنائی در همانجا به خدمت او رسیده و از برکات انفاس او برخوردار شده است . برخی را نیز عقیده بر این است که سنائی سفری به نواحی دوردست خراسان از جمله سرخس ، نیشابور و هرات کرد و بیشترین زمان اقامت او، در سرخس بود و در این شهر با محمد بن منصور سرخسی، از صوفیان و علمای عصر که خانقاه مشهوری در سرخس داشت، آشنا شد و یک چند مقیم آن خانقاه بود . (۳)

از نکات قابل توجه در زندگی سنائی ، مساله ی دگرگونی احوال او و در نتیجه تحول شعر اوست . در این باره قصه هایی نیز پرداخته اند که از جمله ی آنها می توان به شنیدن صحبت های

دیوانه ی لای خوارباساقی خود اشاره کرد. (۴) علاوه بر این استاد مدرّس رضوی در مقدمه ی دیوان سنائی حکایت دیگری نیز آورده که عبارتست از سپردن تنها کفش که از کثرت پینه ها به وزن حدود پنج من بود، به پسر جوان قصاب که سنائی به وی عشق می ورزید و چون جوان قصاب از سنائی بی طاقتی در عشق دیدخواست او را بیازماید و از سنائی خواست پانصدگوسفند سرسیاه دنبه سفید برای او تهیه نماید چون سنائی برای تا مین خواسته ی جوان قصاب به خوارزم رفت کفش خویش را به جوان سپرد و جوان نیز کفش سنائی را به فراموشی سپرد. سنائی بعد از تا مین خواسته ی جوان قصاب به کمک حاکم خوارزم، کفش خود را طلبید و چون کفش خود را نیافت حالش بگشت و گفت کسی که کفشی بغایت ناچیز را نگاه نتواند داشت، دلی که عرش اعظم است چگونه نگاه نتواند داشت و از آن پس ترک اختلاط کرده و انزو و اختیار نموده و گویند که از آن پس حکیم کفش نپوشیدی و پیوسته در غزنین پای برهنه راه می رفت و از این عشق مجازی به عشق حقیقی راه یافت. البته استاد مدرّس رضوی هر دو داستان را فاقد اصل و زاییده ی ذهن نویسندگان تذکره ها دانسته است.

آنچه که در زندگی سنائی قابل تا مل است دریافت و درک سه شخصیت بسیار متفاوت از اشعار وی درباره ی اوست: اولی شاعر مداح و هجاگویی که قطب تاریک وجود اوست. دومی واعظ و ناقد اجتماعی بودن که مدار خاکستری وجود اوست. سومی، قلندر و عاشق بودن که قطب روشن وجود اوست و شناخت این مراحل زندگی و ابعاد وجودی او جز با مطالعه ی دیوان اش امکان پذیر نخواهد بود و سنائی تا آخر عمر گرفتار این سه حالت بوده چون قداما نتوانسته اند مبانی پیچیده ی روانشناسی این تضاد را تحلیل کنند، ناچار دست به جعل افسانه هایی زده اند. (۶)

سنائی بی تردید یکی از بزرگ ترین شاعران زبان فارسی و از جمله گویندگانی است که در تغییر سبک شعر فارسی و ایجاد تنوع و تجلّد در آن موثر بوده و آثار او منشا تحولات شگرف در سخن شاعران و نویسندگان بعد از وی شده است. از جمله آثار او می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- دیوان قصاید، غزلیات، رباعیات، مقطعات، ترکیب بندها و ترجیع بندها

۲- سیرالعباد الی المعاد

۳- کارنامه بلخ یا مطایبه نامه

۴- تحریمُ القلم یا تجربه القلم

۵- مکاتیب سنائی (شامل هفده نامه از سنائی است) *

آثار دیگری نیز به سنائی منسوب هستند که اخیراً انتساب آنها به وی مورد شک و تردید قرار گرفته است؛ که عبارتند از: طریق التَّحقیق، عقلنامه، عشق نامه و سنائی آباد؛ که استاد مدرّس رضوی آنها را بعنوان آثار مسلم سنائی دانسته است که این چنین نیست و علاوه بر این آثار دیگری نیز به سنائی نسبت داده اند از جمله غریب نامه، زاد السالکین و بهرام و بهروز؛ که یا نام دیگری برای برخی از آثار قبلی اوست و یا از آثار منظوم متاخران است. (۷)

اهمیت تحقیق

دیوان سنائی که با بیانی شیوا و استوارادا شده است؛ سرشار از افکار نو و اندیشه های دینی و عرفانی وزهد و وعظ و تمثیلات تعلیمی است درکناراین، منبع بسیاری از زیبایی های کلامی از جمله بدیع و بیان و معانی است و ازاین میان، تشبیه جایگاه خاصی دراین کتاب دارد آراستن کلام به انواع تشبیه انگیزه ای شد که اینجانب با مساعدت استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر موسوی، اقدام به جمع آوری و تدوین فرهنگ تشبیهات و استعارات در قسمتی از این کتاب با ارزش نمایم. بدیهی است آشنایی با انواع تشبیه و استعاره به علاقه مندان زبان فارسی، در فهم اشعار و درک زیبایی ها و مهارت های این استاد سخن کمک قابل توجهی خواهدکرد. امید است توفیق خداوندی قرین راه ما گردد.

روش کار تحقیق

پایان نامه ی حاضر تحت عنوان « فرهنگ تشبیهات واستعارات در ترکیبات، ترجیعات، مقطعات، ورباعیات دیوان سنائی» تحقیقی است نظری که به روش کتابخانه ای وبا استفاده از فیش برداری، تحت نظارت و راهنمایی استاد گرانقدر جناب آقای دکتر میر نعمت الله موسوی انجام گرفته است *

در این تحقیق سعی شده است که انواع تشبیه واستعاره به صورت منسجم و براساس معیارهای مشخص طبقه بندی وبا ذکر مصادیق آن در جامعه ی آماری مورد نظر ارائه گردد *

اساس کار در این تحقیق بر کتاب ارزشمند « بیان » دکتر سیروس شمیسا بنا نهاده شده است وعلاوه بر آن از منابع دیگری در زمینه ی علم بیان استفاده کرده ام که در فهرست منابع ذکرخواهد شد *

در طول تحقیق از علائم اختصاری (ص) به عنوان صفحه و(ب) به عنوان بیت استفاده شده است *

در آغاز بیت ها جهت تمایز از متن توضیحات از علامت () استفاده شده است *

از آنجا که در اغلب ابیات تشبیهات متعددی وجود دارد، لذا جهت نظم بخشیدن به مباحث در ذیل هر عنوان فقط تشبیه مربوط به عنوان بخش،مورد بررسی قرار گرفته است وبررسی سایر انواع تشبیه موجود در بیت به بخش های مربوط به خود موکول شده است *

در تایپ ونوشتن این پایان نامه ،ابیات براساس رسم الخط خود دیوان نوشته شده اند؛ ولی در نوشتن توضیحات از رسم الخط کنونی زبان فارسی تبعیت نموده ایم *

پا نوشت ها

- ۱- شفیعی کدکنی، محمد رضا، تازیانه های سلوک، چاپ ۸۵، انتشارات آگاه، ص ۱۴
- ۲- مدرّس رضوی، محمد تقی، دیوان سنایی، چاپ ۸۵، انتشارات سنایی، ص ۳۵
- ۳- شفیعی کدکنی، محمد رضا، تازیانه های سلوک، چاپ ۸۵، انتشارات آگاه، ص ۱۵
- ۴- همان منبع، ص ۱۵
- ۵- مدرّس رضوی، محمد تقی، دیوان سنایی، چاپ ۸۵، انتشارات سنایی، ص ۷۰
- ۶- شفیعی کدکنی، محمد رضا، تازیانه های سلوک، چاپ ۸۵، انتشارات آگاه، ص ۲۵
- ۷- همان منبع، ص ۱۷ و ۱۸

قسمت اوّل:

تشبيه

فصل اوّل:

تعاريف

بیان : علم بیان به عنوان دستور زبان ادبیات ، وسیله ی سنجش و اندازه گیری والایی و استواری یا فرودستی و خامی آثار هر زبانی است که از طریق آن با شیوه های مختلف ادای معانی واحد آشنا می شویم . ابواب آن در علم بیان سنتی عبارت بود از: مجاز، تشبیه، استعاره و کنایه . ولی امروزه علاوه بر آن مطالب دیگری چون سمبل، اسطوره، کهن الگو یا آرکی تایپ و تمثیل نیز در حوزه ی علم بیان قرار گرفته اند . (۱)

تشبیه: مانده کردن چیزی به چیزی، مشروط بر این که آن ماندگی مبتنی بر کذب باشد نه صدق، یعنی ادعایی باشد نه حقیقی. (۲) هر تشبیه دارای چهار رکن است که عبارتند از: مشبه یا مانده، مشبه به یا مانسته، وجه شبه یا مانروی و ادات تشبیه یا مانواژ . مثال:

ای روی تو رخشنده تر از قبله گبر وی چشم من از فراق گرینده چو ابر

(ب-۹-ص ۱۱۴۱)

مشبه : چشم مشبه به : ابر وجه شبه : گریستن ادات تشبیه : چو

تشبیه بلیغ یا رسا: تشبیهی است که در آن وجه شبه و ادات تشبیه هر دو محذوف باشد . (۳) این گونه تشبیه از سویی مجمل است و از سویی موکد . تشبیه بلیغ به دو صورت اضافی و غیر اضافی دیده می شود . تشبیه اضافی را در کتب دستور زبان فارسی، اضافه ی تشبیهی می گویند. (۴) مثال برای تشبیه بلیغ اضافی:

گر ز چاه جاه خواهی تا بر آیی مردوار چنگ در زنجیر گوهر دار عنبر بار زن

(ب-۱۰-ص ۷۱۹)

مشبه: جاه مشبه به: چاه وجه شبه محذوف: فریبندگی ادات تشبیه: محذوف

مثال برای تشبیه بلیغ غیر اضافی:

گر جهان دریا شود چون عشق او همراه توست زحمت کشتی مخواه و یاد کشتیان مکن

(ب-۷-ص ۷۱۷)

مشبه: جهان مشبه به: دریا وجه شبه محذوف: وسیع و خطرناک بودن ادات تشبیه: محذوف

(۵)

تشبیه تسویه یا یکسان: تشبیهی است در آن شاعر برای چند مشبه، یک مشبه به بیاورد. مثال:

او وبسم الله گویی دو درند از یک صدف او وبسم الله گویی دو برند از یک درخت

(ب ۷-ص ۷۲۱)

مشبه ها: او (ممدوح) وبسم الله مشبه به: دو در وجه شبه: ارزشمندی و صدرنشینی

در مصراع دوم نیز، شاعر تشبیه تسویه را تکرار کرده است.

تشبیه تفضیل یا برتری: تشبیهی است که در آن مشبه را به چیزی تشبیه کنند سپس از گفته

خود عدول کرده، مشبه را به مشبه به ترجیح دهند. (۶) این گونه تشبیه، بیشتر با تشبیه مضمهر همراه

است (۷). مثال:

حاشا که به ماه گویمت می مانی یا چون قد تو سرو بود بستانی

مه را لب لعل شگرافشان ز کجا در سرو که دید جنبش روحانی

(ب ۶۵-ص ۱۱۷۶)

ابتدا شاعر معشوق را به صورت اضممار به ماه و سرو تشبیه می کند؛ سپس از گفته ی خود عدول

کرده و آن را بر ماه به خاطر داشتن لب لعل و بر سرو به خاطر داشتن جنبش روحانی ترجیح می

دهد.

تشبیه تلمیحی: تشبیهی است که درک وجه شبه آن در گرو آشنایی با اسطوره و داستانی است (۸).

مثال:

شاد باش ای شرع بی تو همچو موسی بی عصا دیر زی ای علم بی تو چون سلیمان بی نگین

(ب ۶-ص ۷۲۴)

این بیت دارای دو تشبیه تلمیحی است که درک آن ها منوط به آشنایی با داستان زندگی حضرت

موسی و حضرت سلیمان است.

تشبیه تمثیل: تشبیهی است که مشبه به آن جنبه ی مثل یا حکایت داشته باشد در این گونه

تشبیه، مشبه امری است معقول و مرکب که برای تقریر آن مشبه بهی مرکب و محسوس می آورند (۹).